

Tarihi ve Sosyal Bir Realite Olarak Amerika Birleşik Devletleri'nde Gelişen Protestan Fundamentalizmi

H. Şule ALBAYRAK*

Öz

Bu makalede genel olarak modernizme bir tepki olarak gelişen fundamentalizm olgusunun nitelikleri, ortaya çıkış nedenleri ve tezahür biçimleri üzerinde durulmuş; ardından XIX. yüzyıl sonunda Amerika Birleşik Devletleri'nde ortaya çıkan Evanjelik Protestan Fundamentalizmi tanımlanmaya çalışılmıştır. Söz konusu grubun benimsediği öğretiler, toplumsal konulara yaklaşım biçimleri ve faaliyetleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fundamentalizm, Evanjelik, Hristiyan Siyonizmi, Ahlaklı Çoğunluk, Televanjelizm, Yeniden-Doğuş.

Protestant Fundamentalism as a Historical and a Social Reality in the USA

Abstract

This paper examines the multi-layered features, causes and types of fundamentalism which is, by its very definition, a modern phenomenon which emerged as a vital response to modernism. My basic contention in this paper is to explain the Evangelical Protestant Fundamentalism as a major fundamentalist movement emerged in the USA by the end of the nineteenth century. I further try to register the social and political perspectives of the aforementioned group through analyzing their creed and approaches to social issues in a historical context.

Keyword: Fundamentalism, Evangelical, Christian Zionism, Moral Majority, Televangelism, Born-Again Christians

Türkçe'de "köktencilik" olarak ifade edilen fundamentalizm kavramı, bir dinî hareket olarak dinin temel tezlerinin mutlak doğruluğuna kutsal metni literal okumayı temel alarak vurgu yapar. Kavram ilk olarak hıristiyan inancının akide ve temel ilkelerine bağlılıklarını ifade eden ABD'deki bir grup hıristiyan tarafından kullanılmış ve bu ilkeler 1910-1915 yılları arasında yazılan *The Fundamentals* adlı on iki serilik kitapçıkla ortaya konulmuştur.¹ Söz konusu grubun temel endişesi akılcılık, evrim teorisi, sekülerizm, dinî liberalizm ve Kutsal metinlere eleştirel yaklaşım gibi dinin tezlerini yanlışlayan ve toplum üzerindeki etkinliğini azaltan modernist yaklaşımların her geçen gün nüfuzunu artırıyor olmasıdır. Böylece XIX. yüzyıl Batı modernleşmesi bir taraftan sosyal, siyasal ve bilimsel sahalarda kendi takipçilerini yaratırken; öte taraftan modernizmin geleneği, inancı alt üst eden yapısını kendi varlığına tehdit olarak gören insanların ortaya

* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Sosyolojisi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi.

¹ Rod L. Evas, Irwin M. Berent, *Fundamentalism: Hazards and Heartbreaks*, Illinois 1990, s.1.

çıkmasını engelleyememiştir. “Fundamentalist hareketler, seküler kirlenmeye karşılık kendi zeminini koruma, hatta modernleşmenin zaaflarından yararlanarak yeniden zemin kazanma çabasında olan tehlike altındaki dini hareketlerden çıkmış tarihi karşı ataklardır.”² Ayrıca, fundamentalist hareketin ortaya koyduğu irade sadece savunmacı değil; modernleşme sürecinde dışlanmış olan mutlak değerleri yeniden kurma ve hayatın farklı alanlarına hakim kılma çabası dolayısıyla etkin ve aktiftir. Ancak fundamentalist bir hareket kimi zaman kendi içine kapalı şekilde üyeleri üzerinde aktif olmayı ön planda tutup; dünyanın gidişatına müdahaleyi önemsemezken, kimi zaman da grup dış dünyaya müdahaleyi önemseyebilmektedir. Bu durum makalenin ilerleyen bölümlerinde ele alınacağı üzere fundamentalizm kavramsallaştırmasının eleştirisini gerektirmektedir. Zira söz konusu kavramla ilgili oluşturulan literatür dikkate alındığında herkesin kökten- ci olduğu üzerinde uzlaşacağı oluşumlar dışındaki farklı dini faaliyet ve taleplerin de fundamentalist olarak tanımlanabileceği ve hatta tanımlandığı gözlenmektedir.

Hemen her dinin müntesipleri içinde görülebilen ancak son yıllarda müslüman toplumlarla özdeşleştirilen dinî fundamentalizmin ilk ortaya çıktığı grup olan Amerika Protestan fundamentalizmi bu makalenin ana konusunu oluşturmaktadır. Bu konuyu incelemekteki gayemiz Amerikan toplumunda etkinliği yüksek bir grubun sadece kendi hayatlarını şekillendirmekle yetinmeyip siyaseti ve sivil toplumu da kullanmak suretiyle hem içinde buldukları toplumu hem de diğer toplumlara yönlendirip şekillendirme yönündeki istek ve iradeyi incelemeye değer bir olgu olarak görmemizden kaynaklanmaktadır. Bahsi geçen bu grup; bir taraftan içeride evrim teorisinin okutulmasına, kürtaja, pornografiye, eşcinsel evliliklere karşı çıkarken, diğer taraftan dışarıda özellikle Orta Doğu'nun şekillendirilmesi bağlamında İsrail yanlısı politikalar öngörmektedir. Dolayısıyla George W. Bush gibi kendilerine destek veren kimi Amerikan Başkanları dönemlerinde öngörülerini devlet politikası haline getirmeyi başaran fundamentalistlerin yaklaşım ve faaliyetleri dikkate değer bir görünüm arz etmektedir.

ABD'de Protestan fundamentalizminin ortaya çıkışı Amerikan modernleşme süreciyle yakından ilişkilidir. Bilim ve teknolojinin gelişmesiyle beraber sanayileşme ve kentleşme sonucunda muhafazakar insanların yaşadığı geleneksel hayat modernleşmeyle bir darbe yemiştir; sonuçta modernizm dayatması onunla mücadele eden bir grubun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Her ne kadar modernizm karşıtı bir söylemle ortaya çıksa da, aslında modern bir olgu olan ve modern enstrümanlarla modernizme karşı mücadele eden söz konusu grup, kendine has inanç ve davranış biçimleriyle Amerikan Protestan fundamentalistlerini oluşturmuştur.

² Gabriel A. Almond, Emmanuel Sivan ve R. Scott Appleby, “Fundamentalism: Genus and Species” *Fundamentalisms Comprehended*, Martin E. Marty ve R. Scott Appleby (ed.), Chicago 1995, s. 403.

Genel olarak dini fundamentalizmi özelden ABD'deki Protestan fundamentalizmini ele aldığımız bu çalışmada öncelikle fundamentalizm olgusunun ideolojik ve organizasyonel boyutlarına değinilmiş, fundamentalist hareketlerin dünya ile ilişki modelleri ve bir fundamentalist hareketi ortaya çıkartan faktörler üzerinde durulmuştur. Takip eden bölümde öncelikle hristiyan fundamentalizminin nitelikleri ortaya konulmuş ve ABD'deki Protestan fundamentalist hareketin tarihsel süreçte geçirdiği merhaleler açıklanmıştır. Burada modern hayatın hissedilir hale geldiği ve fundamentalizmin bir olgu olarak ortaya çıktığı XIX. yüzyıl başlangıç noktası olarak alınmıştır. Hareketin liderlerinin faaliyetlerine ve mücadele alanlarına dikkat çekilen bölümü müteakip, fundamentalistlerin, diğer dinler ve din mensuplarıyla ilgili kanaatleri değerlendirilmiştir. Son olarak söz konusu hareketin siyaset ve dış politikayla ilgili kimi yaklaşımları ele alınmış ve genel bir değerlendirmeyle çalışmamız sonlandırılmıştır.

Modern Bir Olgu Olarak Fundamentalizm

XIX. yüzyılın getirdiği değişimler ve yenilikler artık hiçbir şeyin eskisi gibi olamayacağını göstermiş; inananlar inançlarını savunmak ve bunlar için mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Bu nokta, fundamentalistleri gelenekselcilerden, ortodoksiden ve ihya hareketlerinden ayırmaktadır. Zira diğerleri süre giden durağan sistemlerde görülürken fundamentalizm değişimin ortasında var olur. Yaşam tarzı üzerinde uzlaşının olduğu toplumlarda inançlar hayatın önemli bir parçasını oluşturur. Kültürün parçası olmak ve söz konusu inançları onaylamak ayrılmaz unsurlardır. Bu durumda kişi, mutlak gerçeklikle ilgili inançlar tarafından tutulmuştur. Fakat kültür bir kere değişim, dış baskı veya hareketlilikle karşılaştı mı inançlar bilinçli bir şekilde korunmak zorunda kalırlar.³

Fundamentalizm çoğu kere modern-karşıtı bir fenomen olarak görülmüş; modernizm ve modern rejimler tarafından bastırılmış köklü geleneksel güçlerin bir çeşit patlaması olarak yorumlanmıştır. Halbuki, söz konusu hareketlerin iletişim teknolojisi ve modern organizasyon algısıyla sıkı ilişkisi göz önüne alındığında ve daha da önemlisi ince işlenmiş ideolojik ve politik yapıyla karakterize edildiği düşünüldüğünde her ne kadar temel ideolojik sembolleri anti-modern olsa da bu hareketlerin modern birer fenomen olduklarını söylemek gerekir.⁴ Ayrıca, fundamentalist hareketlerin bir taraftan modernizme karşı çıkarken diğer taraftan modernleşmenin sağladığı nimetlerden faydalanan olması bir paradoks olarak algılanmıştır. "Fundamentalizmin temel ideolojisi anti-moderndir: Modernitenin kimi temel ilkelerini –bireyin özerkliği, aklın hükümrancılığı, ilerleme ideolojisi vb.- ve moderniteyi bir medeniyet olarak görmeyi reddeder; fakat onun teknolo-

³ Nancy T. Ammerman, "North American Protestant Fundamentalism" *Fundamentalisms Observed*, Martin E. Marty ve R. Scott Appleby (ed.), Chicago 1991, s. 15.

⁴ S. N. Eisenstadt, "Fundamentalism, Phenomenology and Comparative Dimensions" *Fundamentalisms Comprehended*, Martin E. Marty ve R. Scott Appleby (ed.), Chicago 1995, s. 259.

jik ve organizasyonel yönlerini kabul eder.”⁵ Nitekim modern bilim ve teknolojiye kayıtsız kalamayan söz konusu hareketler, bu ikisinin köklerinin kendi altın çağlarında var olduğunu savunarak; sekülerleşmeden önce zaten kendilerine ait olan bilim ve teknolojiden faydalanmayı meşru bir zemine oturturlar.⁶

Öte yandan, her ne kadar geleneksel gibi görünse de bu hareketler bazı paradoksal yollardan gelenek karşıtıdır. “Bunlar yaşayan geleneği kendi karmaşıklığı ve heterojenliğiyle reddederler; yerine bilişsel ve sosyal organizasyonu yönlendirmek üzere geleneğin büyük oranda ideolojik bir anlayışını benimserler. Dolayısıyla fundamentalist gelenekçilik, verili bir geleneğin ‘doğal’ veya ‘sade’ bir muhafazasıyla karıştırılmamalıdır. Aksine, yeni gelişmelere karşı oluşturulmuş ideolojik bir tarz ve duruş olarak algılanmalıdır. Zira geleneksel düzenin yegane meşru sembolleri olarak geleneğin belirli konuları alınır ve var olan duruma karşı bu konular desteklenir.”⁷ Diğer yandan fundamentalistler var olan geleneğe hiçbir yenilik getirmeme konusunda titizlenirken benimsedikleri, yorumu reddeden tavrın kendisinin de bir çeşit yorum olduğunun farkında değildiler.⁸

Fundamentalizmin toplumsal gruplar içinde yükselişe geçtiği dönemler çoğunlukla hızlı sosyal ve kültürel değişimin yaşandığı, farklılaşmanın arttığı ve farklı hayat tarzlarının çoğaldığı zamanlardır.⁹ Farklılaşma arttıkça geleneğin etkisi zayıflar ve heterojen yapıdaki yeni hayat tipleri çoğalır. Diğer yandan, özellikle teknoloji ve medeniyet alanında dış güçlerin müdahalesi, kimi grupların pek çok gelişmeyi zararlı ve tehdit olarak algılamasına neden olur. Bu tehdidin odağında sadece dinden uzaklaşma değil, dinden üstün görülen akla yapılan vurgunun dinin temel öncülleri için büyük bir tehlike oluşturduğu endişesi vardır. Böylece aklı dinî ilkeler için tehdit algılayan gruplar, bir savunma refleksi olarak fundamentalist hareketlere eğilim gösterebilirler.

Öyleyse, fundamentalist gruplara üye olan kişilerin genel özellikleri nelerdir? Bu soruya cevap aradığımızda içinde geliştikleri toplumlara göre farklılıklar arz etse de genel olarak fundamentalist hareketlere katılanların hem ekonomik hem de sosyo-politik merkezden uzak oldukları söylenebilir. “Fundamentalist vizyon taşıyıcıları en çok yoksun bırakılan veya böyle hisseden ya da merkeze ulaşmaları engellenen eski veya yeni entelektüel gruplardan çıkma eğilimindedir.”¹⁰ Charles B. Strozier, New Yorklu Protestan fundamentalistler üzerine yaptığı araştırmada,

⁵ A.g.m. s. 264. Ayrıca fundamentalizmin modernizm karşıtı modern bir fenomen olduğuyla ilgili bkz. Bruce B. Lawrence, *Defenders of God*, South Carolina 1995.

⁶ Everett Mendelsohn, “Religious Fundamentalism and the Sciences” *Fundamentalisms and Society*, Martin E. Marty ve R. Scott Appleby (ed.), Chicago 1993, s. 24.

⁷ S. N. Eisenstadt, “Fundamentalism, Phenomenology and Comparative Dimensions”, s. 266.

⁸ Robert Wuthnow ve Matthew P. Lawson, “Sources of Christian Fundamentalism in the United States” *Accounting for Fundamentalism*, Martin E. Marty, R. Scott Appleby (ed.), Chicago 1994, s. 42.

⁹ S. N. Eisenstadt, “Fundamentalism, Phenomenology and Comparative Dimensions”, s. 272.

¹⁰ a.g.m., s. 273.

konuştuğu kişilerin tümünün hayatlarının belli bir döneminde kırılma yaşadıklarını ve bir iç ayrışmaya gittiklerini tespit etmiştir: “İsa’da yeniden doğmadan (reborn) önceki hayatlarını tatminsiz, mutsuz ve genellikle şeytani olarak nitelendirirler. Hayatları travmalarla doludur; iman bunları iyileştirmiştir. Tanrıyla bireysel ilişkiyi buldukları an, hayatlarındaki büyük değişimi ifade eder.”¹¹ Görünen o ki, fundamentalist tanımlamasına dahil edilen kimseler çoğunlukla hayatlarındaki gerçek veya sembolik travmaları benimsedikleri fundamentalist doktrin içinde eriterek teselli bulmaktadırlar. Ancak unutmamak gerekir ki, modern fundamentalist hareketlerde merkezi yer, merkezden yoksun olduğunu düşünen üniversite eğitiminden geçmiş, meslek sahibi insanlar da olabilir. Dolayısıyla yüksek eğitimin, kişinin fundamentalist hedefini zayıflatacağı öngörüsü tartışmalıdır. Zira eğitimle beraber modern enstrümanları elde eden fundamentalist hareketler, eğitilmiş liderler öncülüğünde modern tekniklerden faydalanır. Böylece az ya da çok rasyonelleşme gerçekleşmiş olur.

Fundamentalizmin Özellikleri

Taşıdığı nitelikler göz önüne alındığında fundamentalizmi bir ideoloji olarak değerlendirmek yanlış olmaz. Bilindiği gibi ideoloji, inançlar, değerler, davranışlar ve toplumsal ilişkileri düzenleyen diğer sembollerin analitik bir yorumudur. Bu anlamda fundamentalizm yalnızca bir öğreti değil, aynı zamanda takipçilerinin nasıl yaşayacağını belirleyen bir rehberdir.¹²

Fundamentalizmin ideolojik boyutu dikkate alındığında dinin değersizleşmesine reaksiyon; modern ve geleneksel öğeler arasındaki seçici tavır; dünyayı iyi-kötü, aydınlık-karanlık olarak sınıflandıran ahlâkî maniheizm; inanılan metnin ve dini öğretinin yanılmazlığı; binyılcılık ve Mesihçilik ilk planda dikkati çeken niteliklerdir.¹³ Fundamentalizm daha evvel ifade ettiğimiz gibi sekülerizm, modernizm ve rölativizmin dini tahrip eden doğasına karşı reaksiyonerdir. Buna göre gerçek bir fundamentalizmden bahsedebilmek için öncelikle dinin ve dinin toplumdaki yerinin erozyona uğramasının dert edinilmesi gerekmektedir. Öte yandan fundamentalizm, geleneğin sade bir savunusunu yapmak yerine geleneğin belirli yönlerini, özellikle de onu ana görüşten ayıran yönlerini seçer ve yeniden şekillendirir. Örneğin, bu amaçla Birleşik Devletler'deki Protestan Fundamenta-

¹¹ Charles B. Strozier, *Apocalypse*, Boston 1994, s. 43.

¹² Robert Wuthnow ve Matthew P. Lawson, “Sources of Christian Fundamentalism in the United States”, s. 23.

¹³ Maniheizm; başta yaratılış olmak üzere hemen her şeyi aydınlık ve karanlık, iyi ve kötü gibi dualist bir anlayışla açıklayan inanç sistemidir. Binyılcılık (millenarianism), İsa Mesih'in ikinci kez yeryüzüne gelişiyle kıyametten önce bin yıllık barış, saadet ve mutluluk devresinin gerçekleşeceğine olan Hristiyan inancıdır. Mesihçilik (messianism), dünyanın sonunda kurtarıcı bir mesih'in kral olacağı ve kötülükleri yok ederek mevcut düzen yerine yeni bir Tanrısal egemenlik düzeni tesis edeceğine dair binyılcı bir inançtır. bk. Mehmet Ali Kirman, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2004.

listler, *Daniel* ve *Vahiy* kitaplarındaki apokaliptik inançları seçmişler; İtalyan Katolik hareketi *Comunione Liberazione* Barthian teolojisini seçmiştir.¹⁴ Bunun yanı sıra, fundamentalistler modernitenin sağladığı modern bilimin ve teknolojinin çoğunu kabul eder; televizyon, radyo, bilgisayar gibi teknolojileri etkin biçimde kullanırlar. Fundamentalizmin seçiciliğinin diğer boyutu ise odak karşıtlıklar belirlerken ortaya çıkar. Birleşik Devletler’de kürtaja karşı takınılan tutumda görüldüğü gibi kimi konular hedef alınır ve bunlara özel önem atfedilir. Fundamentalizmin dualist ve maniheist dünya görüşü ele alındığında karşımıza dış dünyanın kirlenmişliğine karşın iç dünyanın saflığı inancı dikkat çeker. Söz konusu hareketler, üyelerine mükemmel saflığı garanti edemeseler de en azından bu dünyanın kirlilerinden uzak kalmayı vâd ederler. Kirlenme derecesine göre günahkar dünya derecelenmiş olabilir. Örneğin, Protestan Hristiyan bağımsız Baptistlerine göre şeytani dünya öncelikle seküler dünya ile uzlaşmış olan mezhep içi unsurlardır, seküler dünya ise bundan sonra gelir.

Fundamentalizmin bir diğer ideolojik özelliği olan “yanılmazlık” ilkesi, kutsal bir yasanın, kanunlar dizisinin veya bir metnin var olduğu dini geleneklerde söz konusudur. Fundamentalistler, hermönetik yöntemlere karşı çıkarlar, daha çok kendi yorumlama yöntemlerini esas alırlar. Bu yöntem, metin veya geleneğin mutlakçı karakterini korumak suretiyle geleneksel yaklaşımların pekiştirilmesini ve güncelleştirilmesini sağlar. Son bir özellik olarak binyılcılık ve Mesihçiliğe göre ise, nihai planda iyi kötüyü, sevap günahı mağlup edecek ve sonsuz adalet tarihi değiştirecektir. Son günler kurtarıcı Mesih önderliğinde gerçekleşecektir.¹⁵

Fundamentalizmin organizasyonel özellikleri söz konusu edildiğinde ise öncelikle seçilmiş üyelikten bahsetmek gerekir ki bu kişiler mü’min, “Tanrı’yla birlikte yürüyen” veya “sözünde duran” şeklinde de adlandırılabilir. İkinci olarak keskin sınırlar; yani günahkar ile korunmuş arasındaki ayrıma yapılan vurgu günlük hayatı da belirler. Üçüncü olarak, bu tür hareketlerde otoriter bir teşkilat yapısı söz konusudur. Üyeler karizmatik otorite sahibi önder kabul ettikleri kişiye birtakım doğaüstü yetenekler atfederken, metinlerin ancak bu kişiler tarafından doğru anlaşıldığına inanırlar. Ayrıca, fundamentalist hareketlerde bürokrasi kendine yer bulamaz, zira bürokrasinin olduğu yerde militanlık ve mobilizasyon azalır. Bir diğer özellik, fundamentalist hareketlerin üyelerinden beklendikleri davranış şekillerinde kendini gösterir. Üyenin, faaliyetleri bireysel tercihlere bırakılmaz, gruba uyum beklenir.

Yukarıda sıralanan özellikler, birbirleriyle sıkı bir etkileşim içindedirler. Tüm bunların içinde en belirleyici özellik reaksiyonerliktir ki; temel de üç konuda reaksiyon söz konusudur. Öncelikle, uzlaşma yolunu seçen dini kurumlar gerçek

¹⁴ Robert Wuthnow ve Matthew P. Lawson, “Sources of Christian Fundamentalism in the United States”, s. 41.

¹⁵ Gabriel A. Almond, Emmanuel Sivan ve R. Scott Appleby, “Fundamentalism: Genus and Species” *Fundamentalisms Comprehended*, s. 407.

dinin varlığı için tehdit kabul edilirler. İkinci olarak, hayatın her alanında dini etkisiz hale getiren devlete karşı reaksiyon gösterilir. Üçüncü olarak da seküler hayatı destekleyen sivil topluma reaksiyon gösterilir.¹⁶

Fundamentalist Hareketlerin Dünya İle İlişki Modelleri

Söz konusu hareketlerin tümü aynı şiddetle dış dünyaya reaksiyon göstermemekte; yer, zaman ve şartlar bağlamında farklı var oluşlar ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda *Dünya Fatih*i modeli barındırdığı dualist ve reaksiyoner tutumuyla, teolojik anlamda kurtuluşun sadece eskatolojik zamanda değil tarihsel zaman içinde de gerçekleşeceğine inanır. Buna göre yeryüzünün Mesih'in gelişine hazırlanması ve kirlenmiş dünyanın doğru inanç sahipleri tarafından yönetilmesi gerekir.¹⁷ Söz konusu yaklaşıma örnek olarak Birleşik Devletler'deki Protestan fundamentalistlerin 1970 sonrası faaliyetleri gösterilebilir. Pre-milenyalist görüşün Hristiyanları seküler dünya karşısında tepkisiz bıraktığını fark eden Protestan fundamentalistler, daha işlevsel olan post-milenyalist görüşü benimsemeye başlamışlardır. Buna göre İsa'nın gelişi pasif bir şekilde beklenmemeli, yeryüzü İsa'nın gelişine hazırlanmalıdır.¹⁸

Fundamentalizmin tezahür biçimi olan ikinci model *Dünya Dönüştürücü* modeldir ki bu tip hareketler dünyanın dönüşümünün zaman içinde vuku bulacağını ve mevcut sistemle uzlaşmayı öngörür. Stratejik olarak bazı gri alanlar benimseyen bu yaklaşımda sivil toplum savaştan ziyade düşmanla etkileşim içinde olunan bir arena olarak görülür. Liderlik bölünmüştür ve etkin bir iletişim ağı söz konusudur. Birleşik Devletler Protestan fundamentalizminin ortaya çıktığı 1875-1925 yılları arasında Dünya Dönüştürücü model esas alınmıştır.

Üçüncü model dini geleneği korumak amacıyla kirlenmiş dış dünyadan uzak durmayı esas alan aktif olmayan ve çoğu zaman savunmacı kalan *Dünya Yaratıcı Model*'dir. Bu hareketler kimi zaman yaşamlarını devam ettirebilmek ve imtiyazlarını korumak için siyasi ve yasal kabul görme yoluna gidebilirler¹⁹ Dışarıdakilere karışmaktan ileri gelebilecek kirlenmeden uzak durma ihtiyacına vurgu yapar ve dış dünyaya alternatif olarak ortaya çıkıp üye sayısını artırmak ister. Ancak, bu tip bir fundamentalizm çeşidi bir gün kendini dünya fatihi veya dünya dönüştürücü olacak güçte bulabilir fakat dünya yaratıcı özelliğini hiç kaybetmez. Zira, tüm fundametalizmler dünya yaratıcı özelliklere sahiptirler. Bu tür fundamenta-

¹⁶ a.g.m., s. 411.

¹⁷ Gabriel A. Almond, Emmanuel Sivan ve R. Scott Appleby, "Examining the Cases", *Fundamentalisms Comprehended*, Martin Marty and R. Scott Appleby (ed.), Chicago 1995, s. 448.

¹⁸ a.g.m., s. 451. İsa Mesih'in yer yüzünde hakim kılacağı bin yıllık süreci ifade eden millennialist düşünceyle ilgili olarak, pre-millennialistlere göre dünya her geçen gün daha kötüye gittiği ve katlanılmaz duruma gelindiğinde İsa Mesih yeryüzüne gelecek iken, post-millennialistlere göre inananların yeryüzünü İsa Mesih'in gelişine hazırlamaları gerekir.

¹⁹ a.g.m., s. 461.

lizme örnek olarak Yahudi hareketi olan *Habad* (Lubavitcher Hasidim) ve Güney Hindistan Hristiyanları gösterilebilir.

Son olarak, bir fundamentalizm türü olarak *Dünyayı Terk Modeli* gösterilmektedir. Ani bir modernleşmeyle karşılaşılana köklü geleneklerde ortaya çıktığı söylenen bu tip fundamentalizmde karizmatik ve otoriter bir liderlik söz konusudur. Asimilasyona karşı çıkılır, ancak dünyayı dönüştürme veya fethetme kaygısı yoktur. Kurtuluşun dünyadan ele etek çekerek elde edileceğine inanılır. Böylece kişi kendi kutsallığını korumuş ve geliştirmiş olur. Dolayısıyla kurtuluş ancak kendini insani işlerden soyutlamış kimselerin cemiyetinde bulunur.²⁰

Gabriel A. Almond, Emmanuel Sivan ve R. Scott Appleby'den ödünç aldığımız bu sınıflama bir taraftan fundamentalist hareketlerin çeşitliliği ve değişkenliğine dikkat çekerken; diğer taraftan modern dünyada ortaya çıkabilecek her tür dini uyanışı, aktivite ve yaklaşımı söz konusu kavram içine hapsedme tehlikesini de beraberinde getirmektedir. Bu tür bir yaklaşım ABD'de yüzlerce kişinin ölümüne neden olan Jim Jones'un kurduğu *Peoples Temple* veya David Koresh'in kurduğu *Branch Davidien* tarikatlerinden, İncil seminerlerinde sosyalleşen New Yorklu orta sınıf bir Baptist'e veya hayatın tüm alanlarını İncil'e göre yaşayan ve modern hayattan el etek çeken *Amish*'lere; benzer şekilde ülkesinde yüzlerce yıldır bulunan ve o güne dek tehdit olarak görülmemiş Buda heykellerini yıkan *Taliban*'dan; çağdaş demokratik değerlerle dini inançları harmanlayarak modern hayata dini önceliklerini koruyarak katılan muhafazakar demokrat siyasetçilere kadar genişletilebilir. O halde burada önerilmesi gereken şey öncelikle sosyal bilimcilerin ve topluma yön veren aydınların neye fundamentalist deyip neye demeyeceklerine karar vermeleri gerektiğidir. Kavram köken itibarıyla her ne kadar ABD'de modernizm karşıtı birtakım inançlar etrafında toplanan grup için kullanılmış olsa da zamanla anlam kaymasına uğramış ve günümüzde çoğunlukla dini amaçlar etrafında ve şiddet dilini benimseyerek var olan dünyanın her yerindeki gruplar için kullanılır hale gelmiştir. Burada belki de anahtar kavram şiddettir. Şiddeti dini referanslar eşliğinde hedefe ulaşmada önemli bir araç olarak benimseyen bir grupta; modern hayatın yozlaştırıcı, insan ruhunu parçalayıcı etkisinden dine sığınarak korunmaya çalışan bir grup insanı aynı kavram içine hapsedmek kanaatimizce mevcut olguyu doğru değerlendirememek anlamına gelir. O halde yeni bir tanımlamaya ihtiyaç olduğunu söylemek doğru olacaktır.

ABD'de Protestan Fundamentalizminin Tarihsel Kökenleri

Amerikan toplumunun ataları olan Püritenler Avrupa'da siyasi baskıya uğrayan ve dinlerini özgürce yaşamak için toprakları geniş ve verimli yeni kıtaya göç eden insanlardır. Örneğin Pennsylvania'daki Quaker'lar ve Maryland'deki Kato-

²⁰ Bryan Wilson, *Dini Mezhepler* (çev. Ali İhsan Yiğit ve A. Bülent Ünal), İstanbul 2004, s. 53.

likler, İngiliz Anglikan kurumu tarafından baskıya uğrayan ve dini inançları temelinde yaşam sürme umuduyla göç eden insanlardır. Bu kimseler yeni kıtada yerleştikleri bölgelerde kendi kiliselerini kurmuşlar, koloni mensuplarından vergi almış ve belirledikleri kişilerce yönetilmişlerdir.²¹ Başlangıçta mevcut 13 koloninin birlik olup İngiliz Krallığından 1776 yılında bağımsızlık ilan etmelerinin ardından kiliseler teker teker kaldırılmaya başlanmış; resmi kilisesini kaldıran son koloni 1833 yılında Massachusetts olmuştur.

Modern Amerika'nın kuruluşunda din önemli bir işlev görmüş, pek çok kilise özgürlük mücadelesini dinsel bir tonda seslendirerek destek sağlamıştır. Ancak anayasa yapım sürecinde dinden bağımsız bir yol takip edilmiş, din özgürlüğüne vurgu yapılmayışının doğurduğu rahatsızlık 1791'de kabul edilen Birinci Ek Madde (First Amendment) ile giderilmiştir: "Kongre bir dinin kurumsallaşmasına neden olan veya dini özgürlüğü kısıtlayan yasa yapamaz." Nitekim Philadelphia Kongresinde hazırlanan anayasa din ve devlet arasına ayırım getirirken federal hükümetin bu çok mezhepli yapıdan birini seçerek devletin resmi kilisesi haline getirmesi halinde anayasanın kabul görmeyeceği biliniyordu. Örneğin Kongregasyonalist Massachusetts, Anglikan kilisesini benimseyen bir anayasaya asla onay vermezdi.²² Böylece din ve siyasetin ayrılması inançlı Hıristiyanların siyaset alanından kısmen çekilip daha çok sivil toplum içinde teşkilatlanmalarına yol açtı.

XIX. yüzyıl Amerikan toplumunda öne çıkan birkaç olgu konu edindiğimiz fundamentalist hareketlerin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Birincisi, bilim ve felsefedeki gelişmelerdir ki özellikle Darwin teorisi ve Kant felsefesinin dini inancı temelden sarsan bir etkisi olmuş; bunun dışında Kutsal Kitap'ın otoritesini sarsan ve doğruluğunu tartışılır hale getiren eleştirel yöntem kutsal metni tıpkı diğer metinler gibi bilimsel yöntemlerle değerlendirmeye tabi tutarak gerçekliğine zarar vermiştir. Bilimsel metodolojinin uygulanması sonucu Kutsal Metin'de Musa'ya dayandırılan bölümlerin aslında farklı kişilerce çok sonra yazıldığı; *Mezmuurlar*'ı Kral Davud'un yazmadığı; Kutsal Kitap'ta anlatılanların çoğunun tarihi gerçek olmadığı gibi sonuçlar tepkiyle karşılanmıştır. Konunun diğer bir boyutunda ise yeni kıtaya gelenlerin gösterdiği farklılaşma vardır.²³ Yüzyıl dönümünde ilk kez yoğun şekilde farklı inançlardan insanlarla yüz yüze gelen toplum bu yeni durum karşısında nasıl bir dönüşüm gerçekleştireceğini düşünmek zorunda kalmıştır. Tüm bunlar muhafazakar Protestanları endişelendirmiş ve kutsal metne yönelik kendi literal okuyuş tarzlarını geliştirmelerine, geleceğe dair millennialist yorumlar benimsemelerine ve Francis Bacon'ın bilimsel yaklaşımını temel alarak Tanrı'nın tabii olaylarda devre dışı bırakılmasına engel olmaya

²¹ Robert Booth Fowler, Allan D. Hertzke, Laura R. Olson, *Religion and Politics in America*, Colorado 1999, s. 9.

²² Karen Armstrong, *The Battle for God*, s. 85.

²³ Nancy T. Ammerman, "North American Protestant Fundamentalism", s. 11-12.

çalışmışlardır.

Public Religions in the Modern World adlı kitabın yazarı Jose Casanova, Birleşik Devletlerde Protestan Fundamentalizminin ortaya çıkışını Amerikan sekülerleşme serüveninde yaşanan üç kopma sürecine bağlar. Bunlardan ilki anayasal kopma sürecidir. Protestan kiliselerle Amerikan Devleti arasında ayırım duvarı (*wall of separation*) kurulmak suretiyle bir yandan devlet kutsal kurumlardan diğer yandan siyasi toplum dini kurumlardan kopartılmıştır.²⁴ İkinci kopma süreci Amerikan eğitim sisteminin sekülerleşmesi ve Protestan kültürel hegemonyanın kamu hayatından el çektilmesiyle yaşanmıştır. Söz konusu süreçte iç savaşın da önemli rolü olmuştur. Zira iç savaş ve yeniden yapılanma Amerikan toplumunu geri dönülmez şekilde değiştirmiş; şehirleşme ve kapitalist endüstrileşmenin yapısal şartlarını yaratmıştır. Böylece yeni ortaya çıkan toplumun eğitim sisteminde dini dogmalara ters düşen *Darwinizm* gibi teoriler etkin olmaya başlamıştır. Üçüncü kopma süreci ise Protestan etiğinin dışlanması ve Amerikan sivil toplumuna çoğulculuk anlayışının yerleşmesiyle gerçekleşmiştir. Geleneksel yaşam tarzlarının ellerinden alındığını ve şehirli liberal Protestanlar tarafından kuşatıldıklarını düşünen fundamentalistler, buna karşılık kendi enstitülerini, İncil okullarını, basım-yayım kuruluşlarını kurmak suretiyle kültürel bir yaşam alanı oluşturmuşlar, teknolojiyi de rahat şekilde kullanarak kısa sürede kendilerine yeten ve üreten bir hale gelmişlerdir.

Amerika Birleşik Devletler’inde Hristiyan Fundamentalizmi

XIX. yüzyıl sonlarına doğru bir grup Protestan, modernist öğretilerle dini öncülleri uzlaştırmaya çalışan Protestanlara karşı geleneksel düşüncenin yeterliliği ve geçerliliği üzerinde ısrar eden bir hareket başlattılar. Hareketin teorik temelini oluşturan kişiler, 1910-1915 yılları arasında yazıp “*The Fundamentals*”(Temel İlkeler) adıyla dağıttıkları kitapçıklardaki makalelerle dikkatleri üzerlerine çektiler. Kiliselerde, okullarda ve imkan buldukları her ortamda evrime ve modernizme karşı duran ve geliştirdikleri projeler için toplumsal destek arayan grup çoğunlukla beyaz *AngloSakson* Protestanlardan (WASPs) oluşmaktaydı. Bunun çeşitli nedenleri olmakla birlikte en önemlisi, Kuzeydeki Presbiteryen ve Baptistlerin çoğunluğunu beyaz Amerikalı *AngloSakson*ların oluşturmasıdır.²⁵

R. Laurence Moore’a göre “fundamentalist” kavramını kullanmaksızın günümüz Amerikan Hristiyanlığı konusunda tartışmak mümkün değildir.²⁶ Çünkü Amerikan toplumunun göz ardı edilemeyecek bir bölümü, yaklaşık dörtte biri fundamentalist öncülleri benimsemektedir. Anket sonuçları Amerikan toplumu-

²⁴ Jose Casanova, *Public Religions in the Modern World*, Chicago 1994, s. 135.

²⁵ Martin Riesebrodt, *Pious Passion* (çev. Don Reneau), California 1993, s.85.

²⁶ Wuthnow ve Matthew P. Lawson, “Sources of Christian Fundamentalism in the United States”, s. 20.

nun %40'ının Kutsal Kitap'ın Tanrı'nın gerçek sözü olduğuna ve kelime kelime literal olarak değerlendirmek gerektiğine ve ahir zamanda inanalar için Yükselişin (Rapture) gerçekleşeceğine inanır.²⁷ Ancak belirtmek gerekir ki muhafazakârların tümü fundamentalist değildir. Fundamentalistler çoğunlukla kendilerini evanjelik olarak niteleyen muhafazakar Protestanlar arasından çıkar. Fundamentalistler büyük oranda evanjelik ve muhafazakar olsalar da her evanjelik muhafazakar ve fundamentalist değildir.²⁸ Evanjelizm bir şemsiye kavram olarak içinde tümü fundamentalist olmayan inançları, kiliseleri ve organizasyonları barındırır. Avrupa'nın çoğunda ve Orta Doğu'da "evanjelik" kavramı reformasyonun tarihi kiliselerine, yani ana akım Protestanlığa işaret eder. ABD'de ise evanjelik kavramının oldukça farklı anlamları vardır ve kavram yeniden doğuşla, Kutsal Kitabın literal okunuşuyla, ahir zaman ve öte dünyaya dair kabullerle alakalıdır.²⁹ Evanjelikler, sadece kendileri için değil başka inanç sahibi olan ya da inançsızlar için de endişe duyarlar ve İsa için ruhları kazanma çabası içine girerler. Sık sık "yeniden doğuş" tecrübesinden bahsederler. Bu, İsa ile şahsi bütünleşme tecrübesidir ve hayatlarını inançlı bir tarzda şekillendirmelerini sağlar.³⁰

ABD'deki Protestan fundamentalizminin nitelikleri içinde *Yanılmazlık* doktrini önemli bir yer tutar. Kutsal Kitap'ın yanılmazlığına vurgu yaparlar ve kelime kelime Tanrı buyruğu olduğuna inanırlar. Metnin bilimle çelişen bölümleri karşısında ise dengeleme yoluna giderler. Örneğin, "Güneş sistemiyle ilgili modern görüşe işaret ettiği düşünülen bölümlerin altı çizilirken; eski bir görüşü temsil eden bölümler poetik ve bilimsel olma iddiasında olmayan ifadeler olarak değerlendirilir."³¹ Söz konusu doktrin, XIX. yüzyıl boyunca *Princeton Theological Seminary*'de geliştirilmiştir. Doktrini ilk olarak XIX. yüzyılın başında Archild Alexander çalışmış, ardından öğrencisi Charles Hodge'un "*Systematic Theology*" adlı üç ciltlik çalışmasıyla 1870'lerin başında yanılmazlık doktrinine somut şekil verilmiştir. Hodge'un ardından oğlu Archibald Alexander Hodge, yardımcısı Benjamin B. Warfield ile çalışmalara devam etmiş ve devam eden süreçte bu konuda J. Gresham Machen'in kurduğu *Westminster Theological Seminary* dikkati çekmiştir.

Söz konusu grubun öne çıkan bir diğer özelliği *Pre-millennialism* (pre-millenarianism) yaklaşımı benimsemiş olmalarıdır. Fundamentalistler, kitabı mukaddese bir yandan hakikatle ilgili bilgi edinmek için başvururken; diğer

²⁷ Charles Strozier, *Apocalypse*, s.5.

²⁸ David O. Beale, *In Pursuit of Purity*, South Carolina 1986, s. 9. Ayrıca fundamentalist evanjelikler ile fundamentalist olmayan evanjelikler arasındaki fark için bkz. Corwin Smidt, "Evangelicals within Contemporary American Politics: Differentiating between Fundamentalist and Nonfundamentalist Evangelicals", *The Western Political Quarterly*, Vol. 41, No. 3: 601-620, September 1988.

²⁹ Charles Strozier, *Apocalypse*, s. 6.

³⁰ Nancy T. Ammerman, "North American Protestant Fundamentalism", s. 43.

³¹ a.g.m., s. 5.

taraftan dünyanın geleceği ve ahir zamanda neler olacağını öğrenmek için de başvururlar. Bu grubun çoğunluğu “kargaşa öncesi dispensasyonel pre-millennialist” (pre-tribulation dispensational pre-millennialist)’tir. Buna göre kıyametin yaklaştığı ahir zamanda inanmayanlara acı verecek bir dönem yaşanacak, inanç sahipleri göğe yükselmek suretiyle bu acıdan uzak tutulacak, yeryüzünde şeytani güçlerin yenilgiye uğradığı bir savaş yaşanacak ve İsa’nın başında bulunduğu ordunun zaferiyle yeryüzünde bin yıllık barış krallığı tesis edilecektir. Buradan yola çıkarak fundamentalistler İsa’nın bin yıllık hükümlerinden önce geleceğine inandıkları için pre-millennialist, inananların göğe yükselişinin karışıklıktan önce vuku bulacağına inandıkları için pre-tribülasyonistlerdir. Öte yandan kutsal kitapta ön görüldüğünü iddia ederek tarihi net şekilde dönemlere ayırmaları nedeniyle de dispensasyonel niteliğe sahiplerdir. Bu anlamda 1909’da yayımlanan ve kutsal metni pre-millennialist tarzda okuyan *Scofield Referans İncili* söz konusu toplumsal grubun temel başvuru kaynakları arasındadır. Ahir zaman olayları üzerinde önemle duran söz konusu metin, yayımlandıktan itibaren Baptist, Pentekostal, muhafazakar Presbiteryen ya da tüm Hıristiyan fundamentalist yorumlar için İncil yanılmazlığının merkezi otoritesini tesis eden bir kaynak olmuştur.³²

Doktrinin tarihi dönemlere ayıran *dispansasyonelizm* boyutunda insanlık tarihi yedi döneme ayrılmış ve tarihsel değişim kutsal müdahaleye bağlı olarak yorumlanmıştır. Her bir dönem, Tanrı’nın insanoğluluyla ilgili yöntemindeki bazı değişiklikleri ifade eder. Tanrı, her bir dönemi yargılayıp kapattıktan sonra yeni bir dönemi başlatır.³³ Her bir dönem bir felakete sonuçlanmış ve yeni bir döneme geçilmiştir: Masumiyet, Düşüş’le sonuçlanmış; Bilinç, Tufan’la; İnsanlık Yönetimi, Babil’le; Ahid dönemi Mısır’da esaretle; Yasa, İsa’nın reddedilişiyle sonlanmıştır. Hâlâ içinde bulunulan Lütuf dönemi ise Karışıklık’la sonlanacak ve ardından bin yıllık barış dönemi gelecektir.³⁴

Söz konusu öğretisi John Nelson Darby (1800-1882) tarafından anlatılmış ve Darby gibi konunun diğer yorumcuları da farklı dönemlendirmelere gitmişlerdir. Ancak genel kabul dünyanın her geçen gün kötüye gittiğini, Tanrı müdahalesinin kaçınılmaz olduğunu; Mesih’in dönüşüyle başlayacak yeni dönemde Kudüs yakınlarındaki *Armageddon*’da şeytan ordusunun mağlup edileceği bir savaş yaşanacağını ve savaş sonrasında 7. Dönemin başlayacağını benimser. Tüm bu süreçten etkilenmeyecek olanlar ise yeniden doğmuş olarak tanımlanan ve karışıklıktan önce göğe yükselecek Hıristiyanlardır. Burada dikkat çeken nokta doktrinde göğe yükselişin literal olarak ele alınması, böylece vakit geldiğinde günlük işleriyle meşgul gerçek Hıristiyanların işlerini bırakıp evlerinden, arabala-

³² Steve Brouwer, Paul Gifford ve Susan D. Rose, *Exporting The American Gospel*, New York 1996, s. 34.

³³ George M. Marsden, *Fundamentalism and American Culture*, Oxford 1980, s. 63.

³⁴ *a.g.e.*, s. 65-66.

rından ve buldukları ortamlardan çıkarak göğe yükseleceklerine olan inançtır.³⁵

ABD'de İç Savaş (1861-1865) öncesi ve sonrası dönemde millennializm anlayışında değişiklik görülmüştür. Savaşın önce Amerikalıların çoğunluğu post-millennialist olarak bilinen daha iyimser bir yaklaşımı benimsemişti ve buna göre Amerika Mesih'in dönüşüyle vuku bulacak bin yıllık huzur döneminin zirvesinde bulunuyordu.³⁶ Ancak İç Savaş sürecindeki olumsuz havanın etkisiyle takip eden dönemde pre-millennializm gibi daha kötümser bir yaklaşım benimsendi. Artık dünya her gün daha kötüye giden ve ilahi müdahaleye muhtaç olarak tasavvur ediliyor ve inananların ruhlarını kazanma çabasından bahsediliyordu.

Amerikan Protestan fundamentalizminin bir diğer özelliği *evangelizm* olarak ifade edilen İncil'i yayma yani misyonerlik çabasıdır. Bu uğurda modern teknoloji oldukça etkin şekilde kullanılır. Bugün ABD'de amacı İncil'i geniş toplum kesimlerine yaymak olan sayıları yüzlerle ifade edilen TV ve Radyo istasyonu vardır.

Konuyla ilgili değinilmesi gereken diğer bir husus da Protestan fundamentalizminin dini mahiyetle yoğurduğu milliyetçiliktir. Bu düşünce, ABD'nin ve Amerikalıların diğer ülke ve insanlardan üstün olduğu, dünyanın geri kalan kısmının Amerika'nın önderliğine ve aydınlatmasına ihtiyacı bulunduğu, bu doğrultuda milyarlarca insanın İncil'in doğruluğu ve ABD'nin öncülüğünde kurtarılması gerektiği temelleri üzerine kuruludur. Steve Brouwer ve arkadaşlarının yazdığı *Exporting The American Gospel* adlı kitapta söz konusu milliyetçilik "*Fundamentalist Americanism*" olarak tanımlanır.³⁷ Ulusalcı söylemin dinsel söylemle iç içeliği Amerikan tarihi kadar eskidir; fakat özellikle 1940 ve 1950'li yıllarda fundamentalistler Amerikanizm'in ateşli savunucuları haline gelmişlerdir. Billy Graham'ın fundamentalist bir lider olarak boy gösterdiği bu dönemde Amerikan milliyetçiliğindeki artışı fark eden Graham, iyilik timsali olarak anti-komünist Amerika'yı; Şeytani olarak ise Komünizmi işaret etmiştir. Komünizm sonrası döneme bakıldığında ise yine "iyi" Amerika'ya karşılık bu kez terörle özdeşleştirilen Müslüman dünyası konumlandırılır.

ABD'de Dinî Uyanış ve Fundamentalist Hareket'e Etkileri

XVIII. yüzyılda Kalvinist rahip Jonathan Edwards ve Metodist vaiz George Whitefield gibi isimlerin şekillendirdiği dini uyanışı, XIX. yüzyılda II. Büyük Uyanış takip etmiştir. Aydınlanmacı rasyonalizme karşı çıkan hareket şehirlerle yayılıp ihya hareketlerine dönüşünce öne çıkan isim Charles G. Finney olmuştur. Ona göre ihya ruhları kazanmak anlamına geliyordu. Finney'i Dwight Moody ve

³⁵ Karen Armstrong, *The Battle For God*, New York 2001, s. 139.

³⁶ Steve Brouwer, Paul Gifford ve Susan D. Rose, *Exporting the American Gospel*, s. 36.

³⁷ *a.g.e.*, s. 13.

Billy Sunday gibi isimler takip etti.³⁸ Bu kişiler pek çok şehir gezerek harekete farklı mezheplerden destek sağladılar.³⁹ İhyacılar sıradan insanların dinle ilgilenmesini sağlayarak XIX. yüzyıl Protestanlığına nüfuz eden bir dindarlık yarattılar. Her ne kadar XIX. yüzyıl Amerika'sında kurumsal düzeyde kilise devlet ayrımı benimsenmiş olsa da Hıristiyanlık Amerikan toplumunda kök salmıştı ve hem yerel hem de federal yöneticiler bu duruma çoğunlukla karşı çıkmıyorlardı. Böylece toplumsal hayata Protestan bir tarz yerleşmişti. Kamu okulları mezhepsel olmayan bir Protestanlıkla eğitim yapıyor; federal hükümet özellikle yerlilerin ve güneyli kölelerin dönüştürülmesinde Protestan misyonerleri destekliyordu. Sekülerizm devletin Protestan mezhepler arasında nötr olması olarak anlaşılıyor-du yoksa tüm dinlere karşı nötr olması değil.⁴⁰

XIX. yüzyıl Amerikan toplumunda savaşlar apokaliptik vizyonla açıklanmaya başlanmış, Armageddon savaşının yakın olduğu tartışılmaya başlanmıştı. Muhafazakarlar kendi içlerinde örgütlenmeye ve İncil'deki hakikatleri ortaya çıkarmak için konferanslar ve toplantılar düzenlenmeye, din adamı olmayanları eğitecek İncil Enstitüleri oluşturmaya koyulmuşlardı. Bu konferansların en ünlüsü 1875'de başlayan ve *Niagara Bible Conference* adını alan toplantıdır. Bu konudaki öncü hareketlerden birini Dwight L. Moody 1880'de Massachusetts'te başlatmıştı. Söz konusu toplantılarda modernizm karşıtlığı ortaya konmuş, muhafazakarlar birbirlerine güç vermiştir. En önemli konular ise dünyanın aldığı kötü gidişatı, ahir zaman olayları, İsa'nın dönüşünden önce ve sonraki olaylarla ilgili mülahazalar olmuştur.⁴¹

XX. yüzyılın ilk çeyreği fundamentalist örgütlenme çabalarının yoğun olduğu bir dönemdir. Sosyal plandaki liberal yaklaşımlar (meselâ inanç ve dogmanın ikincil olduğunu ve önemli olanın pratik olduğunu savunan *Social Gospel* Hareketi), entelektüel kesimin dine ve dindarlara yönelik eleştirileri muhafazakarları öfkeli kılmıştır. İnanç ve davranışın birbirinden ayrılamayacağını savunan muhafazakarlar içinde 1910'da Kutsal metnin yanılmazlığı doktrinini formüle eden Princeton Presbiteryenleri, 5 dogma ortaya koydular. 1. Kutsal Kitabın yanılmazlığı, 2. İsa'nın bakire Meryem'den doğmuş olması, 3. İsa'nın diğerlerinin günahlarına kefarete olarak çarmıha gerilmesi, 4. İsa'nın bedenen dirilişi, 5. Mucizelerinin objektif gerçekliği. Bu son doktrin daha sonra pre-millennializm'le değiştirilmiştir.⁴² Takip eden süreçte yayınlanan bu ilkelerin anlatıldığı "*The Fundamentals*", *Scofield Reference Bible*'dan sonra Protestan fundamentalizminin ikinci önemli belgesi olmuştur. Böylece hem mezheplerin içinde ve hem de sosyal

³⁸ Nancy T. Ammerman, "North American Protestant Fundamentalism", s. 19.

³⁹ Denominasyon, Birleşik Devletler'deki "kilise" ve "sect" arasındaki bir dini organizasyon tipini ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Türkçe'de tam karşılığı bulunmadığı için olduğu gibi almayı tercih ettik.

⁴⁰ Ahmet Kuru, *Secularism and State Policies Toward Religion*, New York 2009, s.84.

⁴¹ Nancy T. Ammerman, "North American Protestant Fundamentalism", s. 21.

⁴² Karen Armstrong, *The Battle for God*, s. 171.

planda liberal Protestanlar ile fundamentalistlerin mücadelesi belirginlik kazanmıştır.

Güney eyaleti Tennessee'de yaşanan bir mahkeme süreciyle iki taraf arasındaki mücadele iyice açığa çıktı. *Scope's Trial* olarak bilinen davada John Scope's adlı bir öğretmen eyalet yasasını ihlal edip derslerde evrim teorisini anlatmakla suçlandı. Mahkeme sonucunda öğretmen 100 dolarlık bir cezaya çarptırıldı. Fakat üst mahkeme davayı teknik bir sorundan ötürü bozdu ve dava Birleşik Devletler'in en yüksek yargı merci olan Amerikan Yüksek Mahkemesine gitmeye gerek kalmadan kapandı. Fakat davanın kültürel, dini ve eğitim alanındaki etkileri sona ermedi. Her ne kadar Scopes suçlu bulunmuş olsa da mahkeme sürecinde Scopes'u suçlayan tarafta bulunan William Jennings Bryan'ın kusurlu argümanlarına karşılık Scopes'u savunan Clarence Darrow'un güçlü savunusu önemli bir toplumsal etki yarattı. Mahkeme sonrasında dini fundamentalizm yarım asır kadar ulusal plandan çekildi ve kiliseler ve evanjelistler arasında yayılmayı tercih etti. Fakat okulların müfredat politikasına bakıldığında fundamentalistlerin daha ileride olduğu görülmekteydi. Zira mahkeme sonrasında ulusal yayıncılar, evrim teorisi ve Darwin'le ilgili yayınlardan kaçındılar. Evrim teorisi ancak 1950'lerin sonları ve 1960'larda Sovyetler Birliği karşısında bilimi geliştirmek çabası içindeyken federal kaynağın artırılmasıyla müfredata geri döndü.

Mezheplerden dışlanan fundamentalistler çoğunlukla kendi oluşumlarını kurmak için bir araya geldiler.⁴³ Fundamentalist kilise gruplarının oluşturduğu yeni mezhepler çoğunlukla Baptist ve Presbiteryendi. Bu dönemde misyonerlik faaliyetlerine önem verildi. Bob Jones ve John R. Rice gibi vaizler ruhları kazanmak için çabalarken; Billy Graham dönemin en önemli ismi haline geldi. Gençlere yönelik faaliyetler de dikkat çekti. Özellikle 1951'de Bill Bright'ın kurduğu *Campus Crusade for Christ* hareketi 10 yıl içinde 15 ülkede 40 kampüste etkili hale geldi.⁴⁴ Öte yandan fundamentalistler kendi nesillerini yetiştirecek okullarını kurma yoluna gitti ve pek çok İncil koleji kurdu. Buralarda tarihten matematiğe tüm bilimlere Kutsal Kitap rehberliğinde öğretiliyordu. Söz konusu kuruluşlar için finansal destek bağımsız kiliseler, kuruluşlar ve fundamentalist iletişim ağlarıyla sağlandı. 1927'de kurulan *Bob Jones University* fundamentalist kaygılarla, gençleri ateizmin ve sekülerizmin etkilerinden korumak amacıyla kuruldu. Eğitim kurumlarının yanı sıra basım evleri radyo ve televizyon istasyonları kurmaya da önem veren grup, teknolojinin yarattığı yeni fırsat alanlarını ustalıkla kullanarak topluma nüfuz etmenin yollarını aradı. Bu süreçte Billy Graham, Jimmy Swaggert, Jerry Falwell ve Pat Robertson gibi televangelistler⁴⁵ kendilerinin-

⁴³ Nancy T. Ammerman, "North American Protestant Fundamentalism", s. 29.

⁴⁴ a.g.m., s. 32.

⁴⁵ Medyada yer alan vaizler için kullanılan bir terim.

den önceki ihyacıların rolünü üstlendi.⁴⁶

XX. yüzyıl'ın ortalarına yaklaşıldığında siyasi yaklaşımlarıyla da dikkat çeken fundamentalistler, dünya siyasetini pre-millennialist yaklaşımla değerlendiriyorlardı. Onlar için Birleşmiş Milletler aynı Milletler Cemiyeti gibi olumsuz bir gelişmeye işaret ediyordu. Aslında dünya barışı Kutsal kitaba göre mümkün değildi ve XX. yüzyıldaki felaketler İsa'nın dönüşünün habercileriydi.⁴⁷ Öte yandan 1950'lerde bir grup fundamentalist lider, milliyetçi söylemle yoğunlaşmış radikal antikomünizmin bayraktarlığını yaptı. Carl MacIntire, din adamları arasından komünizmi desteklediğini iddia ettiği kişilerin listesini çıkardı ve senatör Joseph McCarty'nin yardımcıları arasına katıldı.⁴⁸

Protestan Fundamentalizminin Görünürlük Kazanması

Fundamentalistlerin sosyal bir güç olduklarının farkına vardıkları ve yeniden görünürlük kazanmaya çalıştıkları dönem 1970'lerin sonlarıdır.⁴⁹ 1960'lar boyunca hızlı sanayileşme ve modernleşmeye maruz kalan Güney Devletleri, Kuzeyden büyük göç almış, böylece liberal, modern düşüncelere kapı aralanmıştı. Şehirleşmenin hızla arttığı bu dönemde kırsaldan kente gelen ve çocuklarını buradaki okullara gönderen aileler, eğitim sisteminin inançsızlığı aştığı düşüncesine sahip oldular. Öte yandan Yüksek Mahkemenin okullarda İncil okunmasını yasaklayan 1963 kararı, zencilere verilen haklar, eşcinsel hakları meselesi ve kürtaj konusundaki yaklaşımlar gibi Kutsal öğretiyi dikkate almayan gelişmeler toplumsal bir direnç yarattı. Böylece fundamentalist kiliselere yönelim arttı ve yeni televangelistler oldukça popüler oldu. Jerry Falwell televizyon vaizliğine başladı; Pat Robertson Virginia sahilinde *Christian Broadcasting Network*'ü ve *700 Club*'ü kurdu. Kuzey Carolina'da ise Jim ve Tammy Faye Baker'ın faaliyetleri ön plana çıktı.⁵⁰ Öte yandan 1965-1983 arasında evanjelik okullarına kayıt altı kat arttı ve okulların sayısı on bine yükseldi. Yüz bin kadar çocuk ise evde eğitim gördü. Bu dönemde üniversiteler, hastaneler ve hatta eğlence merkezleri kuruldu. Bunlar arasında *CBN Üniversitesi*, *Liberty Üniversitesi*, *City of Faith Hospital* ve bir eğlence merkezi olan *Heritage USA* bulunuyordu.

Jerry Falwell ve Ahlâklı Çoğunluk Hareketi

Uzun zamandır beklenen hareket 1979'da fundamentalistlerin sembol ismi

⁴⁶ Jeffrey K. Hadden, Anson Shupe, "Televangelism in America", *Social Compass*, XXXIV / 1 (1987), s. 61.

⁴⁷ Karen Armstrong, *The Battle for God*, s. 217.

⁴⁸ James D. Hunter, *American Evangelicalism*, New Jersey 1984, s.43.

⁴⁹ Phillip E. Hammond, "The Curious Path of Conservative Protestantism", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 480, Religion in America Today: 53-62, July 1985.

⁵⁰ Karen Armstrong, *The Battle for God*, s. 267-268.

Jerry Falwell önderliğinde *Moral Majority* (Ahlâklı Çoğunluk) isimli dini-siyasi lobi hareketiyle ortaya çıktı.⁵¹ *Liberty Baptist College*'ı kuran, alkolikler için klinik açan, programları 392 TV ve 600 radyo istasyonundan yayınlanan ve toplumda büyük ilgi gören Falwell; Charles Stanley, Tim LaHaye gibi isimlerle ilerleyen dönemde oldukça başarılı olacak olan *Moral Majority* hareketini kurdu. Bu hareket evanjelik destek üzerine inşa edilmişti ve liderlerinin neredeyse tümü bağımsız Baptist din adamlarından oluşuyordu. Benzerleriyle kıyas edilemeyecek derecede başarı gösteren *Moral Majority* yerel düzeyde din adamlarının yüksek organizasyonel yeteneklerinden faydalanarak mevcut iletişim ağlarını etkin şekilde kullandı.⁵²

Hareketin mesajı, ahlâkî değerlerin ayaklar altına alındığı Amerika'yı İncil çizgisine getirmektir. Kendisini fundamentalist olarak tanımlamaktan çekinmeyen ve günahkâr dünyadan uzak durmak isteyen bir ayrılıkçı olduğunu söyleyen Falwell'e göre ülkeyi "ahlâklı olmayan bir azınlık" yani seküler elit yönetmekteydi. Muhafazakârlar ise ahlâklı çoğunluğu ifade etmekteydi.⁵³ Bu doğrultuda 1980'lerin ortalarında siyasette aktif olarak var olan fundamentalistler muhafazakarları siyasete ısındırmaya çalıştılar; oy kullanmayı, kongreye mektup yazma ve lobi faaliyetlerine katılmayı teşvik ettiler. Nitekim 1988'de ünlü fundamentalist lider Pat Robertson, başkan olmak için bir girişimde bile bulundu. Aynı yıl seçimlerde George Bush, beyaz evanjelik ve fundamentalist oyların %81'ini aldı.⁵⁴

Hareketin temel meseleleri uyuşturucudan pornografiye, evrimden okullarda dua meselesine, eşcinsellikten İsrail'in Orta Doğu'da varlığına kadar pek çok konuyu kapsıyordu. Geleneksel aile hayatından yana tavır alan fundamentalistler kürtaja karşı kesin bir tavır içindeydiler. Bu dönemde kürtaj fundamentalist aktivizmin sınırlarını test eden önemli bir konu oldu. 1988'de *Operation Rescue* adlı bir grup, kürtaj kliniklerinin önünde eylem yaparak kadınların buraya girişini engelledi ve bu eylemler karşısında Jerry Falwell, kendini grubun amigosu ilan etti.⁵⁵ Kimi zaman ise kürtaj karşıtı eylemler kürtajı uygulayan doktorun öldürülmesiyle sonuçlandı.

Ahlâklı Çoğunluk hareketine dikkatle bakıldığında hareketin başarısı net şekilde gözlenebilir. Hareket, öncelikle Hıristiyanlara Hıristiyan olarak kamusal

⁵¹ Mark A. Shibley, "Contemporary Evangelicals: Born-Again and World Affirming", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 558, Americans and Religions in the Twenty-First Century (July 1998), s. 78.

⁵² Robert Wuthnow, "Religious Movements and Counter-Movements in North America", *New Religious Movements and Rapid Social Change*, James A. Beckford (ed.), California 1986, s. 18.

⁵³ Karen Armstrong, *The Battle for God*, s.310-311.

⁵⁴ Ronald E. Hopson, Donald R. Smith, "Changing Fortunes: An Analysis of Christian Right Ascendence within American Political Discourse", *Journal for The Scientific Study of Religion*, Vol. 38, No.1 (March 1999), s.5.

⁵⁵ Nancy T. Ammerman, "North American Protestant Fundamentalism", s. 45

alandan var olabilecekleri özgüvenini kazandırmıştır. İkinci olarak, muhafazakar Hıristiyanların artık marjinal olmadıklarını ve siyaseti etkileme gücüne sahip olduklarına da işaret etmiştir. Nitekim Ronald Reagan gibi muhafazakar siyasetçiler, muhafazakar hıristiyan liderleri dinlemiş ve görüş almışlardır.⁵⁶

Ahlâklı Çoğunluk Hareketinin Düşüşü

1984 yılında yapılan bir kamuoyu araştırmasında toplumun %41'i kendini muhafazakar olarak tanımlamış; kurtuluşun sadece İsa Mesih'le mümkün olduğunu söyleyenlerin oranı %44, kendini "yeniden doğmuş Hıristiyan" (Born-Again Christian) olarak niteleyenlerin oranı %30 çıkmıştır. Aynı araştırma Amerikan toplumunun sadece %9'unun kendini fundamentalist olarak nitelediğini ortaya koysa da yukarıdaki verilerden fundamentalist inanç esaslarının daha geniş bir kesim tarafından benimsendiği anlaşılmaktadır.⁵⁷

Jerry Falwell 1986 yılında *The Liberty Federation*'ı kurmuş fakat yaşanan skandallar Falwell'in ve diğer televanjelistlerin kariyerine zarar vermiştir. Örneğin hareketin önemli isimlerinde Jim ve Tammy Faye Bakker'in şatafatlı hayatları ve Jim Bakker'a yönelik tecavüzcü suçlamaları ayrıca televanjelistlerin birbirlerini yıpratma çabaları toplum tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Tüm bu olaylar sonucunda Jerry Falwell, *Moral Majority*'den geri çekilerek özel İncil derslerine geri dönmüştür.⁵⁸

Öte yandan, Hıristiyan Sağ'ı (Christian Right) ayrılıkçı olmayan bir yapıya dönüştüren ve fundamentalistlerin önemli liderlerinden olan Pat Robertson, 1981'de *Freedom Counsel*'i kurduğunda amacının "insanların hakları için savaşmak ve özellikle evanjelik hıristiyanlara ve ayrıca Ortodoks Yahudilere ve Roman Katoliklere siyasi süreçte nasıl başarılı olunacağını öğretmek" olduğunu söylemiştir.⁵⁹ Robertson, fundamentalist organizasyonu yöneten kişi olarak oldukça başarılıdır. *Christian Broadcasting Network*'u, *Regent University*'yi kurmuş ve evanjeliklerle global ölçekte iletişime geçmiştir. 1989'da *Christian Coalition*'ı kurarak idareyi Ralph Reed'e bırakmış ve bu süreçte fundamentalistlerin Cumhuriyetçi Partiye yönelimi daha da netleşmiştir ki, özellikle 1988 seçimlerini bunu açıkça göstermiştir.

Fundamentalistlerin Diğer Dinlere Yaklaşımları

Fundamentalistlerin diğer dinlere yaklaşımları zaman içinde değişkenlik göstermiştir. İlk dönemlerde daha ayrılıkçı bir tutum içindeyken zamanla farklı dinlerle çeşitli sosyal ve siyasal konularda işbirliğine gitme politikası benimsemiş-

⁵⁶ Mark A. Shibley, "Contemporary Evangelicals: Born-Again and World Affirming", s. 79.

⁵⁷ Karen Armstrong, *The Battle for God*, s. 354-355.

⁵⁸ Karen Armstrong, *The Battle for God*, s. 360.

⁵⁹ Mark A. Shibley, "Contemporary Evangelicals: Born-Again and World Affirming", s. 80.

lerdir. Ortaya çıktıkları dönemde Katoliklere yönelik nefret söylemleri yoğunluk-tayken, soğuk savaş döneminde komünistler ve Sovyet Rusya temel tehdit olarak algılanmıştır. Sovyetlerin yıkılmasından sonra bu kez şeytani güç olarak tanımlanan unsur müslümanlar olmuştur. Nitekim 1991'deki Körfez savaşı sırasında Birleşik Devletler ordusunda bulunan evanjelik papazlar, askerleri “Şeytan” Saddam Hüseyin’e ve O’nun benimsediği “şeytani” inanca karşı daha yürekli savaşmaya çağırılmışlardır.⁶⁰

Fundamentalistlerin yahudilere yaklaşımları da oldukça dikkat çekicidir. Zira fundamentalist eskatoloji büyük oranda Yahudilere ve İsrail devletine bağlıdır. 1948’de İsrail devleti kurulduğunda Jerry Falwell, yeni kurulan devletin İsa’nın dönüşünün yakın olduğuna işaret ettiğini söylemiştir. Fundamentalistlere göre İsrail’e destek vermek zorunludur, zira yahudiler vaat edilen topraklarda yaşamadıkları sürece İsa geri dönmeyecek ve ahir zamanda beklenen gelişmeler yaşanmayacaktır. Charles Strozier’in New York’lu fundamentalistlerle yaptığı mülakatlar durumu net şekilde ortaya koyar: “Deborah’nın dediği gibi: “İncil bize kesin olarak Kudüs’ün ve Yahudilerin huzuru için dua etmemizi söylüyor.”⁶¹ Bu bağlamda oluşturulan kuruluşlar İsrail’in Ortadoğu politikalarını destekleyen bir tavır benimsemişlerdir. Aktif siyasetin dışında, Pat Robertson’un ulusu ve dünyayı evanjelize etmek için oluşturduğu 700 Club gibi medya oluşumları da İsrail’e finansal destekte ve bu bağlamda siyasi talepte bulunmuşlardır.⁶² Öte yandan Jerry Falwell İsrail başbakanı Menachem Begin’le ve Likud partisiyle oldukça yakın ilişkiler tesis etmiş, oluşturduğu lobi Begin’in politikalarının Birleşik Devletler’deki savunucusu olmuştur.⁶³

Ancak söz konusu İsrail desteği çoğu kez şiddetle iç içe geçmektedir. Nitekim, Filistinlilerin tüm Batı Şeria’dan sürülmesi gerektiğini savunan Falwell, Robertson, Delay gibi isimlerin yanı sıra Kudüs’teki Mescid-i Aksa’nın yıkılıp yerine Yahudi tapınağı inşa edilmesini ve İsrail sınırının Irak’a kadar genişletilmesini isteyenler de mevcuttur.⁶⁴ Öte yandan 1999 yılında birbirlerinden bağımsız olarak Mescid-i Aksa’ya saldırı planlayan üç Hıristiyan ve iki Yahudi yakalanmıştır; içlerinden ikisinin amacının Armageddon savaşını başlatmak olduğu tespit edilmiştir.⁶⁵

Ayrıca Hıristiyan Sağ içinde İsrail’le sıkı ilişkiler öngören ve *Hıristiyan Siyonistler* olarak tanımlanan fundamentalist bir grup İsa’nın dönüşü için İsrail devle-

⁶⁰ Steve Brouwer, Paul Gifford ve Susan D. Rose, *Exporting the American Gospel*, s. 212.

⁶¹ Charles Strozier, *Apocalypse*, s. 197.

⁶² Eric Gormly, “Evangelical Solidarity with the Jews: A Veiled Agenda? A Qualitative Content Analysis of Pat Robertson’s 700 Club Program”, *Review of Religious Research*, Vol. 46, No. 3 (2005), s. 268.

⁶³ Donald Wagner, “Christian Zionism in US Middle-East Policy”, *With God on Our Side*, Aftab Ahmed Malik (ed.), Bristol 2005, s. 232.

⁶⁴ a.g.m., s. 267.

⁶⁵ David S. New, *Holy War*, North Carolina 2002, s. 9.

tinin kurulmasını gerekli görmüş ve Ortadoğu'daki gelişmeleri dini bir ahir zamanlar öğretisinin parçası olarak değerlendirmiştir. Hristiyan Sağın önemli kısmınca 1980 seçimlerinde desteklenen Ronald Reagan pre-millennialist teolojinin ve Hristiyan Siyonizminin destekçisi olmuştur.⁶⁶ Reagan, en azından George W. Bush'a kadar İsrail'in en önemli dostu olmuş; takip eden dönemde George W. Bush'a kadar İsrail desteği daha dengeli bir zemine oturtulmuş olsa da Bush döneminde oluşturulan hristiyan fundamentalist ve hristiyan Siyonist dünya görüşüyle harmanlanan neo-muhafazakar kadrolar Amerika Birleşik Devletleri'nin Ortadoğu politikalarını şekillendirmiştir.⁶⁷ Özellikle 11 Eylül sonrası süreç Birleşik Devletler'de İslam karşıtı hristiyan fundamentalist ve hristiyan Siyonistlerin siyasete en fazla müdahil olabildikleri dönemdir. Barack Obama'nın başkanlığı süreci ise Ortadoğu politikalarında görece yumuşamanın yaşandığı; hristiyan Siyonist ve fundamentalistlerin gücünün dengelenmeye çalışıldığı bir dönem olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

Fundamentalizm, kısaca geleneksel dinsel değerlerde değişim olacağı endişesine binaen geliştirilen reaksiyoner tavır alışlar olarak açıklanabilir. Birleşik Devletler'deki fundamentalizmi ele aldığımız çalışmamızda görüldüğü üzere kavramın içeriği bugünkü kullanım dikkate alındığında oldukça farklılaşmıştır. Günümüzde çoğu kere pejoratif bir yaklaşımla ve büyük oranda Müslümanları hedef alarak kullanılan kavram, çıkışı itibariyle Amerika Birleşik Devletleri menşelidir. Öte yandan fundamentalizmler, içinde geliştikleri toplumların sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik koşullarına bağlı olarak farklılaşırlar. Bu şartlar, fundamentalizmlerin dünya ile ilişki şekillerini değiştirir. Ancak yukarıdaki ilgili bölümde belirttiğimiz üzere herhangi bir dini hareketi fundamentalizm olarak nitelendirmek için daha net ölçülere ihtiyaç vardır. Aksi halde tüm dini tezahürleri bu kavramla açıklamaya çalışma yanlısına düşülebilir.

Amerika Birleşik Devletleri'ndeki fundamentalist hareket güçlü bir toplumsal zemine sahiptir ve siyasete müdahil bir yapı arz etmektedir. Onlarca milyonu bulan söz konusu toplumsal grup sivil toplumda ve siyasette aktif olarak yer almaktadır. Özellikle Başkan Bush döneminde yürütülen dış politika fundamentalist bakış açısının açık bir tezahürüdür. Başkanın ve kadrolarının fundamentalist liderlerle zaman zaman bir araya gelerek görüş alışverişinde bulunduğu bilinen bir gerçektir. Yeni başkan Barack Obama'nın görece daha dengeli bir Ortadoğu politikası izleme gayretleri zaman zaman dikkat çekiyor olsa da; İsrail ile Amerikan sisteminin çıkar birlikteliği devam ettiği sürece mevcut düzenin (ya da düzensizliğin) devam edeceği ön görülebilir.

⁶⁶ Donald Wagner, "Christian Zionism in US Middle-East Policy", s. 232.

⁶⁷ a.g.m., s. 237.